

ЕТНІЧНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Ада БИЧКО

Copyright © 2012

Особливістю української національної ідеї є той факт, що вона формувалася упродовж тисячоліть серед народу, який, на відміну від переважної більшості народів Європи, ніколи не переселявся зі своїх земель та увібрав у себе духовні цінності тих численних етносів, котрі в різні часи проживали на цих землях. Тому, виявляючи витоки українського етнічного наповнення національної неповторності, слушно звернутися, як це робить у ґрунтовному дослідженні “Первісна історія України” (1999) Л.Л. Залізняка, до першоджерел українського буття. Віддаючи належне фундатору української історичної науки М. Грушевському, названий науковець робить у цьому питанні подальші кроки – висвітлює специфіку формування на землях України людського суспільства з найраніших періодів його становлення. Так, звертаючись ще до родоплеменного періоду, він зауважує, що відсутність екзогамних стосунків (тобто неможливість традиційного створення сім’ї на основі залучення жінок з іншого племені), а також потреба в обмеженні кількості мисливських об’єднань, створили підґрунтя для утвердження окремих етнічних традицій племені, його звичаїв та вірувань.

Вочевидь тут важко розмежувати біологічні потреби і певні соціальні, хоча домінуючим все ж були саме перші. Якщо формування нової видової істоти – людини, як датують археологи та антропологи, відбулося десь біля мільйона років тому, то на долю *homo sapiens* припадає лише біля 10 тисяч років. Усе попереднє “безмежжя” (більше 990 тис. років) – це тяжкий і достатньо кривавий процес становлення “людини розумної”, змістовною сутністю котрої є *сфера духовності* як важливе підґрунтя буття людства у його національному багатоманітті.

Першопочатком у напрямку духовного ества людини була поява самої сфери “невидимих”, позачуттєвих понять та ідеальних узагальнювальних ідей. Цікавим та достатньо доказовим є розгляд цього питання в контексті розвитку первісних знарядь праці. Не можна

не погодитися із зауваженням К. Маркса: “Не менш важливо те, яку будову мають залишки кісток для вивчення організації зниклих тваринних видів, так само залишки засобів праці мають значення для розуміння суспільно-економічних формацій, які зникли. Економічні епохи розрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці” [10, с. 191].

У процесі праці первісні люди ще на рівні пітекантропів діяли не завжди тваринним ситуаційним методом, але за суто людським типом діяльності. Виразалося це в тому, що перед тим, як створити знаряддя з каменю, першолюди створюють його в уяві. Ось як описує цей процес відома російська дослідниця В.І. Кочеткова: “Коли можна було б спостерігати процес праці викопних людей, то була б наявна така картина: архантроп, який виготовляє ручне рубило з допомогою іншого каменя, затиснутого в руці, не приділяє останньому майже жодної уваги, адже вся його увага звернута на предмет праці з метою отримати знаряддя того зразка, який був задуманий” [8, с. 27]. Отож ідеальна модель передуює створенню як самого предмета праці, так і плану його виготовлення.

Цікаво відзначити, що незалежно від місця, де відбувався цей процес (Європа, Азія чи Африка), всі знаряддя праці мали стабільну форму – “трикутних знарядь з ріжучим краєм, гострою верхівкою та оформленою “п’яткою”, зручною для тримання знарядь з оптимальною вагою, що посилює ріжучі та рубаючі властивості знарядь. Середня вага ручних рубил, які найширше використовувалися в палеоліті, перебувала в межах 400–600 грам” [8, с. 27]. Відтак виготовлення знарядь за одним зразком людьми на різних материках є свідченням наявності в архантропів певних елементів понятійного мислення, принаймні – фактом його зародження. Саме це і знайшло своє відображення у здатності виділяти причинно-наслідкові зв’язки, їх співвідношення у процесі виготовлення знарядь відповідно до абстрактного уявного взірця-еталону.

Здатність пралюдини до понятійного мислення зміцнюється та розвивається у процесі вдосконалення подальших етапів трудової діяльності. Так, під час обробки відщепів від каменів відбувається поглиблений розподіл праці на окремі трудові операції. У результаті з'являються знаряддя для різання та обстругування, для коління. Якщо такі відщепи формують поняття про просторову діяльність, то знаряддя кулючі, передусім списи, свідчать про те, що зміцнюється дистанційне відображення, яке охоплює передбачення майбутньої ситуації. Тим самим прискорюється подальше становлення певних зв'язків між суб'єктом життєдіяння та природними об'єктами.

Колосальним зрушенням у становленні людської свідомості було виникнення у пізньому палеоліті так званої контрударної ретуші, коли у процес виготовлення знарядь вводився посередник у вигляді кам'яної чи кістяної підставки та дерев'яного ударника. Від предмета, що поміщався на посереднику, відлітали під час ударів кремнієві часточки. При цьому техніка розщеплення вимагала надзвичайно точної координації рухів, коли в трудовий процес включалося все тіло. А це, своєю чергою, формувало такі засадові ознаки свідомості, як уміння зосередитися на процесному перебігу праці, наполегливо йти до мети, самоорганізуватися. Саме ці психологічні особливості сприяли становленню певних елементів абстрактного мислення, яке перебуває у витках людської діяльності в цілому. Першочергово тут мовиться про спроможність до виділення окремих якостей і властивостей предметів зовнішнього до людини світу, здатність відображати останні поза залежністю від її безпосередніх біологічних потреб. Соціальність при цьому виявляється в тому, що вказане відокремлення має не видовий, як у тварин, а родовий характер, упереднюючись у знаряддях й окреслюючи шляхи до об'єднання індивіда із собі подібними. "Виникнення знаряддя як матеріального посередника між людиною та природою, – відзначає українська дослідниця Л.І. Бондаренко, – викликало появу ідеального посередника. Таким чином, поняття має "знаряддеву" природу, адже це особливого роду "ідеальне" знаряддя, яке, зі свого боку, регулює та спрямовує виготовлення матеріальних знарядь" [2, с. 135]. Зауважимо, що на початковій стадії формування людської свідомості поняття мають суто прикладний, діяльний характер, вони справді

"вплетені" у саму матерію діяльності. При цьому виробляються "логічні операції" дій на чуттєвому рівні, коли процес виділення має синкретичний характер, а поняття постають як певні узагальнення.

У цей період трудові дії мали у зародковій формі ту знакову систему, яка пізніше визначила сутність розумової діяльності людства у процесі становлення складніших рівнів його розвитку. Пояснюється це тим, що "дії людини, – як зазначає О.М. Леонтьєв, – набувають при цьому подвійної функції: функцію безпосередньо виробничу та функцію впливу на інших людей, функцію спілкування" [9, с. 279]. Отож, знакова мовна система виникає як засіб передавання виробничої інформації, як засіб спілкування між тими, хто бере участь у самому процесі виробництва.

Це сприяє формуванню головної особливості ранніх форм соціального буття – колективізму, що різко протиставляється біологічному індивідуалізму передлюдей, який сприяв утвердженню гальмівних, забороняючих, обмежувальних вимог до члена первісного людського об'єднання. Окреслена передісторія визначила формування пізніших етапів людського суспільства і, зокрема, стимулювала розвиток знакових систем, які формували підвалини народної культури. Останнє знаходить своє відображення у зміцненні двох, на перший погляд, різних орієнтацій первісного загалу – на пошуки універсалізму, з одного боку, і на становлення специфікації та на її поглиблення – з другого.

Якщо знаряддя праці у різних частинах ойкумени мали універсальний характер, то у процесі формування *homo sapiens* відбувається їх певна спеціалізація в бік виділення та удосконалення тих якостей, що найповніше відповідали актуальним завданням, які ставить перед людиною та чи інша форма діяльності. Спостерігається немов би переміщення виробничих дій з предмету праці на сам трудовий процес, що спричиняє збільшення дистанції між людиною та середовищем. Роздвоєння дійсності та уявлення про неї, як відзначає А. Валлон, відкриває "зовсім новий цикл суто уявних та розумових поєднань, без яких люди не могли б ні думати, ні пізнавати, і без яких світ не міг бути змінений інакше, як крізь посередництво простої м'язової дії" [5, с. 127]. Закономірно ускладнюється мисленнєва діяльність, яка охоплює не лише предмет праці та суб'єкта праці, а й виокремлює в окрему сферу суб'єктно-

об'єктні стосунки – *трудова діяльність*, пов'язану з виробництвом. Поряд з практичним розчленуванням, аналізом світу, розгортається перебіг мисленних дій, спрямованих на їх нове поєднання, що, своєю чергою, формує уявлення про майбутнє. Так, поряд із безпосередньо сприйнятним, видимим світом, у людській свідомості формується другий, уявний світ, що неподільно пов'язані між собою і знаходять своє відображення у формуванні понять-образів.

Не вдаючись до аналітики складних процесів становлення базових процесів заселення земель України різними племенами та народами, що стало предметом дослідження когорти знаних авторів, починаючи з М. Максимовича, Д. Антоновича, М. Грушевського і значної кількості праць сучасних дослідників, зосередимося на особливостях становлення тих ідей, які визначили етнічний портрет українця. Скажімо, досить помітним є формування тотемістичних вірувань, де нерозчленованість людського первісного колективу і природи виявляє себе у злитті одиничного (наявного як людський колектив або ж як людський індивід) та багатоманіття – самого природного світу. Відомий дослідник первісної свідомості Ю.І. Семенов пише: “Маскуючись під тварину, мисливець уподібнювався звірю, практично ставав то-тожним йому. Скидаючи шкіру тварини і перестаючи імітувати її рухи, він знову ставав самим собою. Повсякденне перевтілення мисливця у тварину шляхом одягання шкіри та наслідування її рухів, які постійно повторювалися, а потім повернення до свого справжнього образу через скидання шкіри та припинення імітації цих рухів неминуче в умовах, коли людина ще не виділила себе з природи, повинно було породити віру в оборотництво, переконання у тому, що між людиною і твариною не існує сутнісної відмінності, що тварина є та ж сама людина, але одягнена у шкіру, що не тільки люди, одягнуті у тваринну шкіру, здатні стати твариною, але й тварини, скинувши свою шкіру, можуть стати справжніми людьми” [13, с. 324–325].

Саме в тотемізмі, а пізніше і в фетишизмі, виокремлюється та невидима, проте могутня сила, яка і створює саме оборотництво – це так звана магія як невидима, але всемогутня сила. Саме вона, мовляв, є тією, яка скеровує все буття. Так уможлиблюється виділення особливої буттєвості, що має як реальний (конкретно-чуттєвий) прояв, тому що пов'яза-

на з практичними діями і має разом з ними цілком реальний результат, так і невидиме існування у вигляді магічної сили. Ця сила, будучи пов'язаною з конкретними речами, розглядається як те, що може відокремлюватися від одних предметів і передаватися іншим шляхом спеціально здійснюваних магічних дій-обрядів. “Ілюзорне уявлення про реально існуючі речі починає поступово переростати в уявлення про істоти ілюзорні, – зазначає Ю.І. Семенов у своїй ґрунтовній праці “Як виникло людство”, – “віра в існування у реальних речах ілюзорних властивостей починає перетворюватися у віру в існування, поряд з об'єктивними речами та істотами, істот ілюзорних. Світ у свідомості людини роздвоюється на світ природний, поцейбічний, та світ природній, потойбічний, хоч межа між цими двома світами нею протягом довгого часу чітко не усвідомлюється” [13, с. 411].

На основі цього нового, “потойбічного” світу відбувається формування переходу від “приспосовницького” способу життя до “перетворювального” в найрізноманітніших формах – релігії, мистецтва, права, політики, моралі, зрештою науки. В основі всього цього і лежала поява “потойбічного”, тобто духовного, а отже надприродного світу. Саме на цій стадії завершується “узагальнення” людського розуміння першопочатку буття і починається формування нескінченного різноманіття культур, етносів, а в майбутньому – націй.

У світлі сказаного питання першоджерел українського етносу привернуло до себе увагу науковців та дослідників порівняно недавно, починаючи із праць українських романтиків (передусім М. Максимовича, П. Куліша) і завершуючи сучасними істориками, етнологами, археологами та й то в контексті українознавчих теоретичних студій.

Складність обґрунтування базових джерел чинного етносу пов'язано з тим, що українство як таке багато століть всіляко обмежувалося, а то й прямо знищувалося тими державами, до складу яких воно потрапляло. При цьому застосовувалися методи замовчування досягнень українців, привласнення їх надбань, приниження та заперечення самої самобутності народу. До цих складностей додається і той факт, що етнічні особливості цього народу були пов'язані з дохристиянським, так званим “поганським”, а в церковній інтерпретації “язичницьким” періодом становлення етносу.

Прийшовши на Русь, християнська церква, як і скрізь, де вона поширювалася, негативно та нетерпимо поставилася до всіх інших вірувань, що знайшло своє втілення в постійному і невпинному знищенні будь-яких нехристиянських вірувань і звичаїв. Це цілком відповідало ортодоксії християнства, яке спирається на ідею єдиної істинності своїх принципів, що було певним успадкуванням агресивності та нетерпимості іудаїзму, з якого воно виросло. Адже іудаїзм, як і всі національні релігії, спирався на ідею єдино правильної істини та “неістинності” всіх інших національних вірувань. Указана риса отримала значне посилення – ідейне і навіть політичне, певною мірою успадкувавши агресивність Римської імперії, на ґрунті якої християнство зросло.

Християнство поширюється серед різних народів, сповідуючи принцип єдиної істинності а відтак сіючи нетерпимість, що приводить до занепаду знань, культури, яскравим підтвердженням чого є переслідування “єретиків” у Західноєвропейських країнах. В умовах Русі така нетерпимість призвела до тотального знищення етнічно базових факторів, які можна відродити лише користуючись фольклорними джерелами та скупими знаннями, які іноді проступають у церковній літературі у вигляді негативних оцінок дохристиянських вірувань. На жаль, останніх свідчень дуже мало. Значно ґрунтовніше ці перші означення етнічності несе в собі “народна мудрість” фольклору. Та це й зрозуміло. Не в змозі увійти до сфери елітарної культури в зв'язку з тим, що носієм останньої протягом багатьох сотень років були панівні нації, які колонізували Русь, український праєтнос змушений був ховатися у “глибині” народної “низової” культури. І розпочинається це у період формування духовності, коли в тотемізмі відбувається процес виділення людської сутності у її нерозривності з такою частиною природного буття, яке його найбільше торкалося, – з тваринами, що задовольняли потребу людини в їжі, одязі. При цьому і зміст, і форма цих духовних явищ змінюється, але в основі їх залишається ідея взаємозв'язку тваринного та людського. Дуже глибоко це увійшло в майбутню культуру русичів, а пізніше і праукраїнців. І хоч тотемістичні вірування були характерні для всіх народів, оскільки людство пройшло етап привласнення продуктів буття та переходу до перетворювального етапу, цей процес відбувався у різних народів у різні часи, що і

знайшло відображення у тих особливостях тотемістичних явищ, котрі вирізняються неповторністю і певною мірою визначають ментальність самого етносу.

Це явище стає помітним у пізніші епохи, коли тотемістичні вірування входять у розвинуту етнонаціональну культуру праукраїнців. Цікаво простежити цей шлях, починаючи із певних періодів палеантропогенезу, виділених українським вченим Л. Земляком: “Епосі *homo habilis* (2–1 млн. років тому) відповідає археологічна епоха олдувай, часу розуміння пітекантропів (1 млн. – 100 тис. років тому) – ашель, неандертальців (100–35 тис. років тому) – мустьє. Три вищезгадані періоди об'єднані назвою ранній палеоліт, тоді як пізній розпочався із поширення *homo sapiens*” [6, с. 83].

У пам'ятках, які знайдені в Україні – в Чернівецькій області (стоянка Молодова) і Тернопільській (Пронятин) й особливо Мизині, Межиріччі, Кирилівській стоянці в Києві, Гінцях – на виробках із кісток, рогів, каменю, на лопатці, двох щелепах (“Мизин”) і на черепі мамонта та на його бивнях знайдені вироби з орнаментом меандр, що характерний для пізньопалеонтологічного мистецтва. “Статуетки з мамонтового бивня викопані також у Межиріччі, Мизині (вироби з останньої стоянки, прикрашені геометричним орнаментом, вважаються символами або жінки, або пташки, або фалоса: звідси ж походять також дві виразні фігурки тварин), – зауважує український вчений М.О. Чмихов. – Жіночі статуетки пов'язують з культом прародительки, інші – із мисливською магією” [14, с. 55]. Отож, у цей ранній період становлення людства в межах як родового, так і в період формування родоплеменного суспільства, у тотемізмі знаходить відображення еволюція первісної духовності – від страху, головно через різноманітні намагання підкорити тотем, до перемоги над ним.

Загальновідомо, що поняття “додем” або “тотем” входить у наукову літературу з культурної спадщини американських індіанців, у яких збереглося й отримало всебічний розвиток уявлення про те, що прямим предком, від якого походить людина, є тварина, птах чи інша жива істота. Саме тому те плем'я, яке походить від свого тваринного предка, поклоняється йому, приносить певні жертви. Запорукою здоров'я та самого життя тут вважалося прилучення до тотемного предка шляхом поїдання тіла тотема. І хоч тисячоліття відокремлюють епоху первісного суспільства

від наших часів, усе ж тотемістичні обряди вижили у християнському причасті, коли, долучаючись до божественного, віруючі “п’ють кров” (розбавлений кагор) та “поїдають тіло” (просфору або у католиків – облатки) Бога. Тотемізм таким чином обстоює так званий партеногенез – ідею зародження від звіря, птиці. Згадаймо знамениту новелу Купріна “Локіс”, де автор оповідає про народження дитини від медведя.

Тотєми можуть покарати за неповагу до них, але, що особливо важливо, – це те, що вони, за віруваннями давніх наших предків, унаслідок поваги та пошанування стають найкращими помічниками людини. Виробляється певне кліше духовних першоджерел етнічності. Уявлення про кліше було сформоване французькою лінгвістикою в кінці ХІХ – на початку ХХ століть і мало відношення до семантики, визначаючи готові, чітко відтворювані одиниці мови. Але, на наш погляд, це уявлення можна поширити за межі семантики – у сферу систем духовних традицій. Зокрема, складні кліше, зазначає А.І. Бодуен де Куртене – “усталені поєднання слів, які відтворюються в однотипно заданій формі. Маємо на увазі різного роду фразеологізми – ідіоми на кшталт “собаку з’їв”, або створені людиною для вжитку терміни “а т о м н а в а г а”, або ж різноманітні прислів’я, приказки, “крилаті слова” чи авторські та народні вислови, звичні газетні та літературні штампи та інше” [14, с. 71]. Тому одними з перших змістовних кліше стають саме тотемістичні поняття, що проникають в усі форми народної творчості. Згодом найповнішим виразником останньої стає казковий фольклор, дослідження якого почалося в епоху романтизму. Знамениті зібрання казок Шарля Перро, братів Грімм сприяють дослідженням цього етнічно-фольклорного жанру. В Росії цю роботу розпочинають О. Афанасьєв, В. Даль, Ф. Буслаєв, В. Пропп, А. Мелетинський, а в Україні – М. Номис, П. Чубинський, Б. Грінченко, В. Гнатюк, О. Потебня, І. Франко, Л. Українка, Л. Дунаєвська, М. Чумарна, В. Давидюк.

Саме в казці зафіксований етап виділення елементів духовності. В різноманітних жанрах казкового фольклору найранішими є ті, героєм яких стає тварина. Певною мірою ці казки спрямовані, здавалося б, на пізнавальне відображення тваринного світу. Насправді ж вони присвячені характеристиці і змалюванню суто людської сфери – дії на повсякдення мораль-

но-етичних норм. Ось чому домашні тварини як герої казок значно благородніші і, можна сказати, людяніші, ніж їх дикі сородичі: кицька допомагає Іванку (казка “Три брати і кицька”), цап та баран перемагають цілу зграю вовків (казка “Цап та баран”) та ін. Воднораз назавжди в українському фольклорі залишаються характеристики “лисички-сестрички” як хитрої і підлої, вовка – злого та дурного, ведмедя – вайлуватого, незграбного, зайця – боязкого, вола – терпеливого, трудолюбивого. Особливе місце тут займає образ кози як символу родючості, що й донині збагачує обрядовий фольклор. Найдавнішим є та частина казок, яка присвячена чаклунству – перетворенню людини у природні явища, починаючи з тварини, рослини і навіть річки та каменю. І це міцно вкарбовується в українську народну культуру – аж до Тополі Тараса Шевченка, якою і стала дівчина від горя, оплакуючи свого коханого. До того ж цікаво, що тварини значною мірою стають уособленням національного характеру: в фольклорних творах “віл – українець”, “цап – росіянин”, “баран – поляк” і т. ін.

Свідченням процесу виділення людини із природного світу є також наявність більш віддалених пам’яток, аніж тотемізм і фетишизм. Це – первісні скульптурні зображення, орнаменталістика, що характеризуються повторюваністю, стабільністю. Та це й зрозуміло. Адже первісна свідомість ще не володіла причинно-наслідковим розумінням, тому користувалася методом накладання одних явищ на інші. У зв’язку з цим О.М. Фрейдєнберг пише: “Первісна причинність може бути названа антикаузальною. Одна думка повторює іншу, один образ варіативний до іншого; відмінність їх форм створює ілюзію різноманіття. Другий закон – симбіоз минулого із сьогоденням. Поступальний рух уперед первісної культури спирається на все пережите та пройдене, яке є не перебореним при існуванні нового, актуального, тут немає місця для боротьби старого та нового. Названа боротьба – далеко не загальний закон. У межах такого існування старого в новому слушно говорити про стадійність. Наприклад, при виникненні нових землеробських уявлень про бога-хліба уявлення про бога-звіря не зникає. Бог-хліб залишається богом-звірем. Це уможлиблює стадійну зміну образів. У симбіозі старого з новим не слід вбачати рутину. Мовиться про закономірний стан примітивної свідомості, яка не може перебороти пройдене. Саме завдяки цьому

закону створюється ціле багатоманіття системи міфу, сюжету, містичного персонажу та всього того, що проявить себе в культурі: топтання одних і тих же мотивів, поєднаних між собою без причинно-наслідкових зв'язків, які відрізняються лише за стадіями. Найпростіші приклади – атрибути богів, речові, звірині та рослинні одухотворення, що супроводжують бога-людину” [15, с. 23–24].

У такий спосіб давні складники духовності стали основою етнічної самосвідомості в епоху ще неоліту. І тут варто виокремити історичні епохи, коли з'являється людність в Україні. Як пише Леонід Залізняк, “перші люди прийшли в Україну через Балкани та Центральну Європу. Недаремно найдавніші сліди перебування пралюдей в Україні досліджено в нижній сфері стоянки Королеве у Закарпатті, що датується близько 1 млн. років тому... Завершення періоду антропогенезу співпадає з кінцем давньокам'яної доби (палеолітом). Останній розпочався з виготовлення найдавніших знарядь першими людськими істотами 2–3 млн. років тому і закінчився 10 тис. років тому із настанням льодовикової епохи” [1, с. 19, 21]. Відбувається міграція відтворювальної економіки з VII по IV тисячоліття з Балкан на Подунав'я, постання трипільської культури (V–IV тис. до н. е.). “Незважаючи на певну строкатість, балкано-дунайський неоліт, у тому числі трипільська культура, генетично, культурно, антропологічно, а також етномовно, тісно пов'язані з вищезгаданими етносами Близького Сходу (хетто-хурити Анатолії, афразійці, шумери, еламці Сирії, Палестини, Месопотамії, семіти. – А. Б.), які не належать до народів індоєвропейської мовної спільноти. Оскільки українці, на відміну від трипільців, є індоєвропейцями, то не має підстав вважати трипільців праукраїнцями, як це стверджується в деяких науково-публіцистичних працях. Українська культура та мова принципово відмінні від культури та мови стародавніх народів Близького Сходу та їхніх родичів трипільців” [11, с. 78].

І хоч, як зазначають сучасні вчені-етнографи, етноси спираються на раси, тобто біологічно стабільні спільноти людей, вони водночас застерігають, що до складу етносів можуть входити представники різних рас та антропологічних типів. “Не становлять винятку у цьому відношенні й українці – представники двох великих рас (європеїдної та монголоїдної), – читаємо в А. По-

номаріва, – та п'яти антропологічних типів (слов'янського, іранського, балтського, тюркського і романського)” [11, с. 83]. Очевидно, що всі ці етнічні складники збагатили самосвідомість українського народу найрізноманітнішими віруваннями, обрядами, звичаями. І все ж серед них є такі, що стали визначальними в нашій культурі. Як вище зазначалося, провідним стає неподільний зв'язок праукраїнців із природними явищами. Адже вони, переживаючи століттями втрату права на національну незалежність, перебуваючи під гнітом інших народів та держав, які намагалися знищити сам спогад про її власну національно-етнічну приналежність, “ховаються” у глибині народної, фольклорної культури. А остання, як відомо, стоїть на одвічному ґрунті фольклорно-етнічного буття.

Неповторність української національної ментальності пов'язана ще із низкою прадавніх особливостей повсякдення народу. Так, ще в антропоморфізмі палеоліту достатньо чітко формулюється ідея початку життя, що зафіксована в наскельних малюнках, де відображена статеві сфера як тварини, так і людини. Звичайно, це характерно для всього первісного суспільства, від якого отримуємо символи “початку життя”, передусім зображення жінки у вигляді трикутника. Звідси походить дво-трикутна “зірка”, що є символом чоловічого та жіночого начал.

І все ж саме жіноче джерело визначається одним із найсильніших кодових символів, які навіки залишаються в культурі України, зародившись в епічні часи. Скажімо, з найдавніших вимірів буття до наших днів залишилися імена Праматері – Берегиня, Баба, Земля, Жива, Дана, Дива, Житня, Рожаниця, Лада, Купала, Макош та інші. “Гадаєм, що в найдавніші часи, – пише Я.Є. Боровський, – богиня-мати могла називатися Славою і мала певне відношення до походження етноніму с л о в ' я н и н, тобто від імені Слави народ почав називатися с л а в ' я н а м и, а країна, де жив цей народ, – С л а в і є ю, й уся язичницька відправа отримала назву с л а в л і н н я” [3, с. 67–68].

Жіноче начало, як не парадоксально, залишилося провідним у часи становлення Національної козацької державності. Для підтвердження цього варто лише звернутися до козацьких дум, де саме від благословіння матері залежить життя козака, який іде в бій,

або до весільних обрядів, де головну роль відіграє саме мати, і навіть до народних пісень, коли на базарі “жінки чоловіків продавали”... Це сильне жіноче начало жодною мірою не може бути поєднане з тією образою матері, яка характеризує ненормативну лексику східних народів і в яку зробила свій неповторний внесок російська культура. Ненормативна лексика в українській мові, як і в сув’язі мов європейських північних народів, орієнтована переважно на нижню частину тіла, тобто “туди, де спина втрачає свою назву”.

Збереглися елементи материнського культу й в українських вишиванках. Це – схематичне зображення богині, яка тримає в руках кущ або птицю (символи весняного відродження природи), або ж зображення богині, котра тримає за вуздечки коней, на яких сидять жерці, що приносять їй дарунки. Все це оточено символами солярних культів – півні (провісники ранку), інші живі істоти. Голови та руки цих зображень проросли гілками дерев, що є свідченням землеробського культу давніх праукраїнців. В орнаментальній символіці до наших днів від давніх часів матріархату дійшов культ русалок, які називалися ще вілами або ж самовілами. Вони були немов би посередники між небом та землею, діяли як заступниці рослин, а також як подавці небесної вологи, що підтверджують зображення на браслетах та колтах XII – початку XIII століть. Такі колти, відзначає академік Б.О. Рибаків, “дуже добре доповнюють скупі свідчення писемних джерел про загадкових віл і є певною ілюстрацією, яка повніше розкриває суть давнього культу віл-русалок та документує існування цього культу в князівсько-боярському середовищі столяного Києва в кінці XI та першій половині XII ст.” [12, с. 96].

І навіть в українській казковій культурі фактично головною героїнею виступає “мудра жінка” чи “мудра дівка”, що різко протистоїть, наприклад, російським казкам, де головний – “лежачий герой” (казки “По щучьему веленью”, “Сказка о рыбаке и рыбке”, “Конёк-горбунок” та ін.), який сам нічого не робить, а лише приймає те, що йому хтось дарує.

Близьким до материнського “захисного” культу було і таке, поширене в цій культурі, явище, як “обереги” – мініатюрне зображення як живих істот, так і різних побутових предметів. У вигляді амулетів обереги носили на грудях або на поясі, приписуючи їм таємну надприродну силу. Якщо сам світ та його

прихована, потрібна людині суть складають нерозривну єдність, то, за Г.К. Вагнером, “для охорони мене від якогось конкретного зла достатньо було відтворити і тримати при собі яку-небудь “модель” доброго “духу”. Численні амулети-обереги прямо та безпосередньо, через себе, через свою конкретну винахідливість, виконували апотропеїчну функцію” [4, с. 52]. Обереги – це обрядово-заклинальні речі, що несуть у собі таємну надприродну силу і цим самим незвичайним та незрозумілим чином впливають на життя людини. Вони відображають позасторонність, але не позачасовість, яка постає як вічність і незмінність, змістом якої є даний час. Отож обереги несли певний соціальний зміст, захищаючи духовно як їх творців, так і володарів. Загалом оберегальна функція названих амулетів добре визначена у їх формі. Зовні вони статичні (скажімо, коні та птиці стоять, випнувши вперед могутні груди, немов би покликані до захисту). “Внутрішня динамічність, – пише Г.К. Вагнер, – більшості оберегальних зооморфних образів полягає в такій побудові сюжету, коли контур у своєму сильному та плавному рухові, незважаючи на різні другорядні деталі (виступи і заглиблення), раптом утворює сильну вигнутість у головному, власне “захисному”, місці, енергійно акцентуючи ту частину, а потім затухає” [4, с. 58]. Відтак саме в оберегах образно втілена ідея всесильності того невидимого світу, який і є сутністю самого людського буття.

Логічно припустити, що ті часточки, які в майбутньому, подібно до мозаїки, створили національно специфічну буттєвість українського народу, розпочалися сотні тисяч років тому на прадавніх землях України і сформувалися в достатньо визначену картину на межі переходу між епохою лісових мисливців з луком та стрілами (мезоліт), який датується VIII–V століттями до н. е., і новокам’яною добою (неоліт, V–III століття до н. е.). У цей час поширюються землеробство і тваринництво, з’являється керамічний посуд. Усе це стимулює створення символіки, яка потім визначає образотворчі, музичні, побутові звичаї українців і саму неповторність їх національного менталітету. Найімовірніше, що засадові складники української ментальності, духовності і сама суть національної ідеї формуються у безмежжі етнічного періоду розвитку народу. Складність породжує відповідні багатоманіття ознак самого поняття “етнос”. “Етнос – це усталена спільність людей, що історично

склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю психічної самосвідомості, зафіксованою у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і водночас несхожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко вираженою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями” [11, с. 72].

Зрештою, фактично, всі ці характерні особливості входять у визначення нації. Єдине, що їх відрізняє – розуміння нації у єдності з політичними і навіть політично-державними ідеями. До того ж очевидно, що формування національної ідеології не є моментальним актом, скоріше це результат і наслідок тривалого процесу націєтворення, що постали на підґрунті етнічних особливостей. І далі, змінюючись тисячоліттями, цінності, які визначають духовність загалу, все ж, успадковуючись поколіннями, входять у різні епохи і становлять саму суть ментальності народу, тобто так звану *національну українську ідею*. І якщо сьогодні визначаємо, що головне в цій ідеї – це спрямованість на національну толерантність, відкритість українства світовій культурі, то в основі цієї його фундаментальної особливості лежить споконвічне перебування між Сходом та Заходом. М. Костомаров у зв’язку з цим пише: “Південноруси (так дозволялося називати українців у Російській імперії в XIX столітті – А. Б.) із незапам’ятних часів звикли чути у себе чужу мову і не боятися людей з іншим обличчям та з іншими нахилами... Цей дух терпимості, відсутність національного високодумства перейшли згодом у характер козацтва й zostалися в народі донині... Ні католицький костел, ні жидівська синагога не уявляються йому поганими місцями; він не погидує їсти і пити, увійти в дружбу не лише з католиком чи протестантом, але й євреєм і з татариним. Але неприязнь спалахує в ньому ще сильніше, ніж у Великороса, якщо тільки Південнорус помітить, що іновірець чи чужоземець починає зневажати його власну святиню. Якщо повно надається іншим свобода й виявляється іншим увага, то природно вимагати і для себе такої ж свободи та взаємної поваги” [7, с. 47, 48]. З вищенаведеного матеріалу однозначно випливає, що започатковано ж цю толерантність у глибині віків, коли землі майбутньої України були Батьківщиною для багатьох народів та етносів.

Водночас така помітна одвічна риса української ментальності, як антеїзм (возвеличення Матері Землі), своїм корінням сягає в далекі часи появи землеробства, коли й зародився індивідуалізм, як самовідповідальність (адже небачено родючі землі, на яких зросло землеробство майбутньої України, започатковане ще в V–III століттях до н. е., уможлиблювало самостійне позаобщинне життя). Відповідальність перед собою ставить високі моральні вимоги, що найповніше відображається не тільки в домінуванні виборчої системи. Як відомо, цей принцип започатковується ще у первісному суспільстві (вибори вождів), продовжується у часи Київської Русі, в козацькій спільноті. А це, своєю чергою, утверджувало головним суспільним мірилом моральні норми. Тому так рано відтворюється повага до людського буття у правових системах – Руській правді, Литовському Статуті, Магдебурзькому праві, звичаєвому праві, що закономірно сприяло створенню саме на землях України першої у світі Конституції Пилипа Орлика (1710) [див. 16].

У світлі вищезначеного, розбудовуючи державу і “підіймаючи з колін” Україну, варто було б першочергово звернути увагу на формування морально-світоглядних норм, зорієнтованих на формування свідомості “нового українця”, для якого найбільшою цінністю є його держава. А це можливо лише в умовах не тільки відродження, а й створення наукових гуманітарних знань, сферою яких і є людська свідомість, її ціннісна спрямованість [див. 17]. На жаль, за 20 років існування держави **Україна** зроблено надзвичайно мало у цьому відношенні, та й те, що зроблено, зараз активно знищується провладними структурами. До того ж українці ніяк не можуть позбавитися духу покірності щодо пануючої над ними влади (адже більше 750 років вони були в ролі пригноблених різними колонізаторами). Тому національна ідея в українців не може мати тоталітарного змісту. Її єдність полягає у збереженні неповторного багатоманіття культурних цінностей, якими володіє наш народ і суть яких стає зрозумілим лише на шляху заглиблення у власні ментальні першоджерела.

1. Бодуэн де Куртенэ А.И. Некоторые общие замечания о языкознании и языке. – СПб: ЖМНП, 1871. – № 2.

2. Бондаренко Л.И. Основные этапы становления сознания. – К., 1979. – 200 с.

3. Боровский Л.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – 104 с.
4. Вагнер Г.К. Проблема жанров в древнерусском искусстве. – М., 1974. – 288 с.
5. Валлон А. От действия к мысли. – М., 1956. – 258 с.
6. Земляк Л. Найдавніше минуле України. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 83.
7. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К.–Харків: Майдан, 1991. – С. 72.
8. Кочеткова В.И. Основные этапы эволюции мозга и материальной культуры древних людей // Вопросы археологии. – 1967. – Выпуск 26. – С. 22–40.
9. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1956. – 258 с.
10. Маркс К. Капітал. – Т. 1. – М., 1960 // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Твори. – Т. 23. – 724 с.
11. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 318 с.
12. Рыбаков Б.А. Русалии и бог Симаргл – переплут // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 99–116.
13. Семёнов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1956. – 576 с.
14. Чмихов М.О. Давня культура: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.
15. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1978. – 606 с.
16. Бичко А. Конституція Пилипа Орлика як феномен світового правознавства // Психологія і суспільство. – 2010. – №3. – С. 8–68.
17. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенційного дослідження // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 8–64.

АНОТАЦІЯ

Бичко Ада Корнійвна.

Етнічні першоджерела національної ідеї.

У статті розглянуто процес становлення тих першоджерел духовності, які в майбутньому визначили етнічні особливості національної самосвідомості українців; увагу зосереджено на виявленні глибинних культурних кодів, які з давніх часів і до наших днів увійшли у світоглядний зміст національної ідеї і визначили її ідейне спрямування; виділено етапи становлення духовності та етнічності, як самотутніх

ознак народу; розглянуто суть первісних кліше, що й донині залишилися базовою основою ментальних особливостей українськості.

Ключові слова: *етногенез, антропогенез, кодові поняття, кліше, ментальність, Україна, національна ідея.*

АННОТАЦИЯ

Бичко Ада Корнеевна.

Этнические первоисточники национальной идеи.

В статье рассмотрен процесс становления тех первоисточников духовности, которые в будущем определили этнические особенности национального самосознания украинцев; внимание сосредоточено на выявлении глубинных культурных кодов, которые с древнейших времён и до сегодняшних дней вошли в мировоззренческое содержание национальной идеи и определили её идейную направленность; выделены этапы становления духовности и этничности как самотутних признаков народа; рассмотрена сущность первоначальных клише, навеки оставшихся базовой основой ментальных особенностей украинскости.

Ключевые слова: *этногенез, антропогенез, кодовые понятия, клише, ментальность, Украина, национальная идея.*

ANNOTATION

Bychko Ada.

Ethnic Original Sources of National Idea.

In the article the formation process of the spiritual original sources, which defined ethnic peculiarities of Ukrainian national consciousness in the future, is outlined. The attention is focused on the identifying those cultural codes that from ancient times and up to the present days have come into the contents of the national idea and identified it. The stages of spirituality and ethnicity formation are defined. The essence of the original cliché which have still remained the basis of the mental peculiarities of nationality is described.

Key words: *ethnogenesis, antropogenesis, code concepts, cliché, mentality, Ukraine, the national idea.*

Надійшла до редакції 09.06.2011.